

over de invoering zich heeft ontwikkeld en welke factoren het resultaat van die strijd hebben bepaald. Heerma van Voss spreekt uiteindelijk over een effectieve wet, omdat de algemene invoering in die delen van de industrie waarvoor de wet bedoeld was, tegen het eind van de jaren twintig was bereikt. Vooral de actieve steun van de arbeidersbeweging en de inzet van de arbeidsinspectie hebben aan die effectiviteit bijgedragen.

Rode draad in het boek is Heerma's debat met diegenen die de achturedag bestreden met als voornaamste argument dat de Nederlandse industrie zich niet kon veroorloven om 'strakker de hand te houden aan de achturedag dan de buitenlandse concurrentie'. Om te kunnen oordelen over de verhouding tussen arbeidstijdverkorting en produktiviteit maakt Heerma van Voss gebruik van een *counter/actual model*, waarbij de winsten in een bedrijfstak zijn berekend onder de veronderstelling dat de overheid geen overwerkvergunningen verstrekke, respectievelijk ook aan de 45-uren week vasthield. Zijn conclusie is duidelijk. Zelfs als wordt uitgegaan van de maximale kosten van zijn *counterfactual* hypothesen en van de veronderstelling dat die kosten geheel op de winsten worden verhaald, geldt dat 'in de meeste bedrijven de winstvoet niet sterk verlaagd zou zijn'. Zonder overwerkvergunningen en de verlenging van de werkweek met drie uur zouden die bedrijven niet tenonder zijn gegaan, aldus Heerma: 'Als de politieke wil zou hebben bestaan zou het gros van de Nederlandse industrie in de jaren twintig zonder veel problemen de 45-urenweek hebben kunnen handhaven' (302).

De acht bedrijfstakken die hij analyseert zijn de scheepsbouw, textielindustrie, steenbakkerijen, bouwbedrijven, superfosfaatindustrie, zeepfabrieken, mijnen en broodbakkerijen. Hier van worden steeds structuur en ontwikkeling, werktijden, arbeidskostenaandeel en produktiviteit, internationale concurrentie en (feitelijke en mogelijke) winsten besproken. Terwijl de verkorte versie van het met *cum laude* beloonde proefschrift de hoofdlijn van Heerma's betoog geeft, kan diegene die nog meer details wil kennen de uitgebreide versie in universiteitsbibliotheken raadplegen. Met de dissertaties van Karsten en Heerma van Voss hebben wij intussen een goed zicht op hoe de gedachte van arbeidstijdverkorting in de Nederlandse industrie werkelijkheid werd. Terwijl Karsten uitvoerig de ontwikkeling van het gedachtengoed (het achturenprincipe), de internationale ontwikkelingen en de achturenbeweging in Nederland tot 1919 behandelde, ging Heerma van Voss vooral in de diepte van de jaren twintig. Het wachten is nu op een of meer onderzoek(st)ers die deze lijnen weer in de volle breedte van opvattingen, internationale verhoudingen en politiek-economische ontwikkelingen doortrekken, te meer daar beide auteurs hun onderzoeken hebben opgezet vanuit de hedendaagse aandacht voor arbeidstijdverkorting als oplossing van allerlei maatschappelijke problemen. We zijn nu tot 1929 gevorderd maar nog lang niet bij het einde van de twintigste eeuw.

Bob Reinalda

P. Adriaanse, *Op weg naar Delta Lloyd. 'Een boek over mensen'* (Amsterdam: Delta Lloyd verzekeringsgroep, 1994, xiv + 386 blz., ISBN 90 9007441 4).

In 1957 verscheen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Hollandsche sociëteit van levensverzekeringen een monumentaal gedenkboek, zeker behorend tot de besten in deze categorie. Ietwat verscholen in de inleiding werd de auteur genoemd; 'onze medewerker mr. P. Adriaanse'. Nu is dit, haast even omvangrijke, boekwerk verschenen van dezelfde schrijver, ditmaal aangeduid als 'vroegere voorzitter van de raad van bestuur, later commissaris'. Het beschrijft de historie van de totstandkoming van Delta Lloyd 25 jaar geleden, met als

voornaamste bestanddelen Hollandsche sociëteit en Amstleven, die in 1967 Delta vormden, en de Nederlandsche Lloyd, die er in 1969 bij kwam.

De schrijver heeft uitvoerig vastgelegd met welke maatschappijen deze fusiepartners in de loop der tijden over samenwerking of samengaan hebben gesproken. Dat begon al in de jaren twintig en dertig. Toen al, in de periode 1938-1939, hebben Hollandsche sociëteit en Amstleven met elkaar gepraat. Dat gesprek zou nog vele malen hervat worden maar pas 30 jaar later tot resultaat leiden. Adriaanse heeft uiteraard voor dit boek toegang gekregen tot alle informatiebronnen van de fusiepartners. Daarbij kon hij beschikken over een bijzonder rijke bron: de directie van de Hollandsche sociëteit heeft namelijk decennia lang een met de hand geschreven dagboek bijgehouden, waarin heel informeel alles van ook maar enig belang werd genoteerd. Voor een geschiedschrijver om van te smullen.

Het golfje van samenwerkingsgesprekken van vóór de tweede wereldoorlog, dat overigens niets heeft opgeleverd, werd veroorzaakt door een actie van de Nationale levensverzekeringsbank en de Nederlanden van 1845, die in 1933 hun pensioenverzekeringsportefeuilles onderbrachten in het gezamenlijke Bureau voor groepsverzekering. In de oorlog en de eerste 15 jaar daarna is het stil op dit front, tot de grote klap valt: in oktober 1962 kondigen de Nationale en de Nederlanden 1845 een volledige samenwerking aan. Nationale-Nederlanden wordt meteen op grote afstand marktlieder en dat maakt alle andere partijen knap zenuwachtig. Nu gaat iedereen met iedereen praten en ontstaat een koortsachtig om elkaar heen draaien. Adriaanse beschrijft dat proces zorgvuldig (en met humor) voorzover het de latere Delta Lloyd-partners betreft. Aangezien die echter ieder met talloze andere bedrijven gepraat hebben, lijkt een vrijwel compleet beeld te zijn ontstaan. Het is haast ongelooflijk, hoeveel combinaties zijn onderzocht, soms met vier, vijf bedrijven tegelijk. Vaak is men zo ver gekomen dat al ruilverhoudingen voor de aandelen waren berekend en de posten in de nieuwe directie verdeeld voor het toch nog afsprong. De zakelijke nuchterheid won het op het laatst van de fusiekoorts.

Insiders wisten natuurlijk wel dat in die tijd (en nog ver daarna) iedereen met iedereen praatte. Maar ook voor die insiders levert dit boek vele verrassingen op. Zo heeft het mij zeer verbaasd dat al vroeg in de jaren zestig vele 'leidende' maatschappijen diepgaande gesprekken hebben gevoerd met de leiding van de Stad Rotterdam/De Waerdije, die in het officiële circuit wegens de aandelenverzekering van De Waerdije tot paria was verklaard. Opmerkelijk is ook dat in die zelfde tijd prof. Engelfriet, directeur van de Nillmij, ideeën ontwikkelde over de vorming van een breed concern, dat alle mogelijke financiële diensten zou aanbieden. Hij was daarmee zijn tijd vooruit, maar er kwam niets van, vooral omdat de Nillmij met haar dochtermaatschappij *Electrologica*, een computerfabriek, een slecht voorbeeld van diversificatie gaf. *Electrologica* was een blok aan het been van de Nillmij, dat samenwerking met anderen heel moeilijk maakte.

De ondertitel van dit werk luidt: een boek over mensen. En het gaat inderdaad vooral over mensen, mede door de vele letterlijke citaten uit gesprekken en vergaderingen. Hierdoor wordt ook scherp omlijnd hoe doorslaggevend personen en persoonlijke relaties zijn bij het nemen van besluiten. Dat gaat soms op het kinderachtige af, maar het is wel de realiteit. Adriaanse heeft nog een manuscript gereed: over de periode 1969-1994. Of dat gepubliceerd zal worden en zo ja, wanneer, zal in de toekomst bekeken worden.

Het is moeilijk dit boek in een bepaalde categorie onder te brengen. Een gewoon gedenkboek is het niet. In wezen worden alleen de talloze gesprekken en onderhandelingen over samenwerking weergegeven. De auteur zegt geen wetenschappelijke pretentie te hebben en noemt zich amateur. Hij is inderdaad geen vak-historicus, maar wie twee, straks drie van zulke geschiedschrijvingen op zijn naam heeft staan kan toch eigenlijk geen amateur meer heten. Hij schrijft echt geschiedenis en doet dat bovendien in een uiterst prettig leesbaar, helder Nederlands.

Historisch-wetenschappelijk lijkt mij van belang dat het boek niet over één bedrijf handelt maar over bijna de gehele bedrijfstak, en over de historie van de gehele verzekeringsbedrijfstak is vrijwel niets gepubliceerd, behalve het in de aanhef genoemde gedenkboek uit 1957 en de beknopte publikatie van Gales ter gelegenheid van tien jaar Verbond van verzekeraars in 1988; maar dat gaat toch vooral over de organisaties. Voor historici kan verder van belang zijn, dat bijzonder weinig terughoudendheid betracht is. Ruimhartig wordt geciteerd uit notulen, brieven en aantekeningen, die beslist niet voor publikatie bestemd waren.

Dat brengt mij op enkele puntjes van kritiek. In de eerste plaats vraag ik mij af of het boek voor outsiders even leuk en boeiend is als voor insiders. In ieder geval zal de outsider hier en daar de draad wel eens kwijt raken, want er wordt vrij weinig uitgelegd. Verder is het relaas wel duidelijk geschreven vanuit de optiek van één van de fusiepartners, te weten de Hollandsche sociëteit. De oorzaak is wellicht de goudmijn vol informatie in de reeds genoemde directiedagboeken van de maatschappij. Tenslotte de kanttekening dat soms wel heel ver op de details ingegaan wordt. Dat had wellicht wat minder gekund. Toch is het wel boeiend te lezen hoe de directie van de Hollandsche sociëteit op één dag (28-11-1963) een gesprek voert met twee mogelijke fusiekandidaten en vervolgens telefoongesprekken met twee anderen. En die mochten dat van elkaar niet weten! Koorddansers noemt Adriaanse dat. Ik hoop de publikatie van het tweede boek nog mee te maken!

P. J. M. Köbben

D. Barnouw, *Rost van Tonningen. Fout tot het bittere eind* (Zutphen: Walburg pers, 1994, 152 blz., f34,50, ISBN 90 6011 875 8).

Weinig in de jeugd en vroege carrière van de generaalszoon, die Rost van Tonningen was, wijst in de richting van zijn latere volks radicalisme en zijn fatale rol in de bezettingstijd. Hij beleeft een gelukkige jeugd in Nederlands-Indië, studeert heel traditioneel rechten in Leiden, waar hij overigens veel energie aan het studentenleven besteedt, en krijgt na enige tijd de betrekking die hij wil, medewerker van de Volkenbond in Wenen. Ook zijn huwelijk laat, zo te zien, weinig te wensen over. Wel onder invloed van zijn (eerste) echtgenote wordt hij zelfs een tijdlang aanhanger van de Oxfordbeweging. In de *Arbeit* zogoed als in de *Liebe* lijkt er dus geen vuilte aan de lucht. Persoonlijke contacten en politieke ambities drijven hem echter, in het midden van de jaren dertig, in nationaal-socialistische richting. Mussert verwacht van Rosts toetreding aanvankelijk heel wat voordeel voor zijn beweging, maar diens *völkische* idealen en antiburgerlijke vechtsijl scheppen al spoedig een kloof tot de Leider en het gematigd deel van de NSB, die nooit meer overbrugd zal worden. De ronduit vijandige verhouding tussen de twee werkt in de bezettingsjaren ook ten nadele van Rost uit, want de Duitsers kiezen voor Mussert. Het streven van Rost naar een eigen politiek-maatschappelijke basis als commissaris voor de marxistische partijen mislukt, zijn invloed via verschillende economische en financiële functies (onder andere president van de Nederlandsche Bank) blijft als gevolg van Hirschfelds positie pover, en zijn Oostcompagnie ter kolonisatie van 'bevrijde' Oosteuropese territoria loopt op niets uit. Door zelfmoord in de Scheveningse gevangenis, juni 1945, maakt hij zelf een einde aan de reeks conflicten, teleurstellingen en mislukkingen van de laatste tien jaar van zijn leven.

Het moet beslist de bedoeling van de schrijver zijn geweest met het hier besproken boek een heel eenvoudige en toegankelijke levensschets te leveren. Daarin is hij geslaagd, al is hij niet bepaald een groot stilist. In een twaalfstal hoofdstukjes van steeds tien tot vijftien bladzijden